

תחומי הערים הרומיות בעבר הירדן הצפוני¹⁾

מאת מ. אבידזונה

1. הערות מוקדמות

כידוע היהת העיר הארכיאומית היחידה האדמיניסטרטיבית היסודית באימפריום הרומי. השטון העירוני היה אחראי להשלמת הסדר ולגבית המסים לא רק מתוך העיר עצמה אלא גם בכפרים אשר סביבה, שהיו שייכים לתחום העיר. לפניהם שנים אוחdot נעה נסיוון להגדייר ולטמן על מפה את תחומי הערים בארץ-ישראל המערבית²⁾. מתרת מאמר זה היא להשלים את העבודה הנ"ל מתוך הגדרת תחומי הערים בעבר הירדן מצפון לארנון³⁾.

2. המקורות

(א) המקורות הספרותיים הם בעיקר כתבי יוס פל אב יוס והאונומסטיקון לאביסביס. אמנס, רק במקומות מעטים⁴⁾ מיחסים בפירוש כפר פלוני לעיר אלמנית (כרגיל' בנותה: א', בגבאות ב', צוֹעָדְדֵן ח'); ולפעמים נזכר שכפר ידוע עמד על גבו שני שטחים עירוניים. ברוב המקרים עליינו להסתמך על מנין הרחקים באונומסטיקון. שם מסמן אבס ביו שטחים של כפרים שונים בציינו את מרחקם מהעיר הקרובה. מסתבר שהכפרים האלה היו שייכים לאותן הערים, אם נתחש בסימון אבני-המלח של היהת נהוג אצל הרומים⁵⁾.

במקורות היהודיים נמצאות רישימות כפרים בתחום סוטיתא ובתחום נוה שבבשן. אמנס, מתרת הרישימות האלה היא הוראת הילכה כל-שהייה ולא ציון חורגראפי; אולם אין ספק שהקדים יהס בינהן ובין הגבאות הפליטיים, וכך מותר להשתמש בהן, בזהירות מסוימת, כעדות מסיעית למקורות אחרים. אך יש לזכור כי השימוש במקורות הכךיים כרך בקיש ונוסף, שהרי אין עדין נמצא הוצאה מדעית של המקורות הנ"ל, ו Robbins בהם שיבושי נוסחים בשמות המקומות דוקא.

(ב) המקורות האpigraiים, והם:

(1) כתובות המשגורות מקומ מוסויים במישרים בשטח מוסויים⁶⁾.

(2) סימון המרחקים על אבני-המלח, הרומים מן עיפוי את המילים ממרכזן כל עיר עד לказחה תחומה. בעבור הכibus מתחום עיר אחת לתחום עיר שנייה שונה המניין, ומשם ואילך צוינו המרחקים לעיר השנייה; במפות הדרכים נרשמו המרחקים לפי שיטה זו. אבס ביו שטחים במפות מסווג זה.

1) מאמר זה הווא. סיכום הרצאי בתיאсот הירושלמי ביום י"ח חשוון תש"ד (16 בנובמבר 1943).

2) ר' Map of Roman Palestine, QDAP V, pp. 139—193; 2nd ed. 1940

3) הואיל ואין עדין בידינו חומר מספק לקביעת תחומי הערים מהארון דרומה; אולם השווה

Beyer ZDPV 1935, Ss. 129—159

4) השווא, דרכ-משל, קדרם, יג', ט"ה, ה' והאו' 14,18 (ארבל בתחום פחל); 126,18 (מכנרת בתחום רבת-עמלן).

5) ר' טעיף (ב) (2) להלן.

6) דרך משל — מחרga כפר בבשן (Μαδγα αρμη τῆς Βαταναίας). SEG VII, 1099,

(3) מניין השנים: בעבר הירדן נמצאו זה ל'יד זה שטחים שמנו ל'פי מניין השטרות (הסיליביקי) למן 312 ל'פסה"ג, ל'פי מניין פומפיפוס (63 ל'פסה"ג), ל'פי מניין שלמן יסוד הפרובינקיה ערבית (106 אחר ספה"ג) או ל'פי שנות מלכות הקיסרים. מיסיבות היסטוריות שונות גרמו להבדלים אלה. שינויי מניין כאן כאליה בכתובותיהם של הערים השונות עוזרים בקביעת הגבולות⁷.

(ג) המקרוות הארכיאולוגיים. שהם מילאים שונים. ריבוי חרסים נבטיים—דרך משל—מעיד על השתיכות למדינה זו. כן יש להניח שכ' השטח שבו עברת אמת מים עירונית הוא בתחום של אותה העיר שאליה מובילת אמת המים, ובוואדי נמצאו גם המחצבות העירוניות בתחום הערבים. קווי הכבישים, שסלו הרומים בשטחים בהם כיוושם החדשניים, וכן בנין מערכת המבקרים לאורך הגבול (ה-*limes*) משמשים גם הם מקורות לקביעת קווי הגבולות.

3. מספר היחידות הטריטוריאליות

עלינו לחקש שטח מסוים בין תחומיUrims שונים. תנאי מוקדם לפעולה זו הוא קביעת מספר היחידות. מספר זה הלאן וגדל במשך הדורות עם יסוד ערים חדשות. מוטב, איפוא, להשתמש ברשימה המאוחרת המכלה, היא רשימת גיאוגרפיה קייפריאוס מהמאה השבעית⁸). רשימה זו עלינו לחשוות אח'כ עם רשימת הייארווק ל'סנו מהמאה (בכתבי פליניוס)⁹), רשימת פטולימאיוס¹⁰). רשימת הייארווק ל'סנו מהמאה השישית ורשימות הבישופים משתתפי הקונקליזיות¹¹). לאחר ההשוואה אנו למדים כי ברשימה ערי הדיקפולים נכללו: פילדופיה, גדרה, היפוס, דיזן, פלה, גדרה¹²). על אלה יש להסביר מרשימה פתולימאיוס את אבילאה ואת קפיטוליאס (מייסודה של נדורה בשנת 96 אחר ספה"ג). שם הש年由 המתמונה יש לזכור בצפון חלק מתחום קיסרין-

פניאס, השיכת ל'פינייקה, ובדרום את מידבא ואת החשובן. מחוץ לתחומי הערים היו עוד באימפריום הרומי גם שטחים אחרים שנקרו או בשם *saltus*, *regio*, וק'או או אקמיה, שבhem לא היה קיים שטון עירוני אבטונומי, אלא רוכזו מספר כפרים ליחידה אדמיניסטרטיבית אחת, בפיקוחו הישר של ההגמון הרומי. בעניין השלטון הרומי הייתה זו רק צורת מעבר, בעוד חומר גלם ליצירת תחומי ערים אבטונומיות. צורה זו הייתה בת-קיימא רק בשני מקרים: (א') אם גודעה לשטח חסיבות כלכלית גדורה; כי אז היה אוצר הקיסר מעוניין בשמרתו הנכסים האלה בידו. רק משומך נשתמר תחום יריחו—מערבת לירדן, ותחום ל'ביבאס (הפריהה)—مزורחו. (ב') אם התרחקו התושבים מהתרבויות היוונית-הרומאית. ההסתגלות לתרבות זו הייתה תנאי הכרחי ליצירת עיר אבטונומית. בא"י המערבית נשאר הג'יל העליון בגדר שטה כפרי לתוכה, כנראה מפני שהיה מיושב יהודים. בעבר הירדן מורה רבו שטחים הקרים, בעיקר בשטחים שהיו לפניהם בראשות בית-הירודוס: הגולן, הבשן,

7) ור' להלן בערכים בשן וחוורן.

8) ר' Descriptio orbis Romani, ed. Gelzer, 997—1092

9) ר' Geographia V, 15—16 (10) ר' Hist. natur. V, 18

11) ר' Syncedemus, 717,81—723,5, ed. Burckhard

12) השווה היסכים במאמרו של אלט, PJB 1933, Ss. 77 foll.

13) דמשק ובית-שאן היו מחוץ לשטח הנדון; רנה נזכר בראשית פליניוס ונעמלת אחרי

פומפיפוס; كنت הובלעת בתחום חורון, ואין לנו די חומר לקבעת תחומה.

הרכון והחוורן. רובם נשארו במצב זה תמייד. ורק בחורון המערבי התפתחו חיים עירוניים במאה ה' אחר ספרה ג'. הנחות יסוד בקביעת התחומיים הוסברו כבר בהקדמה למפת א"י המערבית בתקופה הרומאית⁽¹⁴⁾.

4. פירוט התחומיים

א' **תחום קיסריוון** (פניאס, היום באניאס) בקצחו הצפוני של שטח עבר הירדן מזרחה השתרע תחום קיסריוון-פניאס. הוא גובל בצפון ובדרום את תחום דמשק. בתחום קיסריוון נכללו: 1. ברכת פילוי, הנזכרת בכתביו יוסף פלאביו, במרחק 120 סטדיות מהעיר⁽¹⁵⁾. 2. חדר (Хеддагъ) מימי של טבריות השני כפר המיחס לאפריליה פיניקיה פרלוס בכתובת יונונית⁽¹⁶⁾ מימיו של טבריות השני שהר העיר האחת בסביבות חדר, השיכתה לאפיניקיה פרלוס היא קיסריוון. 3. אל-קונטרה, שבה נמצאה מצבת גנודורום, ראש המשטרה (ה-צְעָזָעָן⁽¹⁷⁾) של פיניקיה, אשר נהרג בשעת מילוי תפקידו⁽¹⁸⁾. ברור שגם מקום זה הוא בפיניקיה, ז"א בתחום קיסריוון.

ב' הגולן

נזכר עדרין במאה השביעית בראשית גיאורגיוס קיפרריוס כ-גַּעֲלָמָה גַּעֲלָמָה⁽¹⁹⁾. בכתביו יוסוף פלאביו רבו הידיעות על גולן העתיק. יוסוף מבדיל בין הגולן העתיק, הכול את סוגנה, וחתהון הכול את סיליבקה ובית-צידא – יוליאס⁽²⁰⁾. במקום אחר הוא מבדיל בין הגולן לתחום גמלה (גַּמְלָה⁽²¹⁾) או גמלה ג' (גַּמְלָה ג'). סוגנה מזהים אותה היום עם אל-יהודיה, סיליבקה – עם סילוקה, גמלה – עם גמלה ובית צידא – יוליאס עם א-תל. מן הרואין לציין שהכפר גולן עצמו (שם אל-ג'ולן) שייך לפלבי אבסביסוס לתחום הבשן⁽²²⁾. גבולות שטח הגולן אפשר להגדירם כך: בצפון – תחום קיסריוון; במערב – הירדן מימיו ועד ים כנרת וים כנרת עצמו; בדרום – וואדי א-סמן. המבדיל כנראה בין הגולן ותחום סוטיטה, מואדי זה עד לנهر א-רקרד (חספה ונוב הן בתחום סוטיטה). משפט הרקרד לוארך הירמון מזרחה עד לשפך הנהר אל-עלאן; בדרום – נהר אל-עלאן עד פרדורה של עקרבה. גבול מזרחי זה מתאר גם בעובדה אחרת: עד לשנת 295 היו הבשן והגולן שייכים לסוריה; בשנה זו הופרד הבשן מן הגולן וצורף לפרובינקיה ערבית, וחתילו למנות בו לפיה מנין בצרה. ממערב לשטח זה המשיכו למנות לפיה מנין הסיליבקיים. מתרבר שתחטבות אשר תאריכיהן צוינו לפיה מנין בצרה נפסות מעבר לנهر אל-עלאן; אם כן איפוא הבדיל כנראה הנהר בין הבשן והגולן⁽²³⁾.

(14) ר' 141 QDAP V, p. 141 (ק' מלח' ג', ז', ז).

(15) ר' 327 SEG VII, 327; הכתובת נמצאה בצור.

(16) Descr., 1041 ר' 25 SEG VII, 25 והפירושים שם.

(17) ר' 1041 SEG VII, 25 והפירושים שם.

(18) ר' 141 SEG VII, 327; הכתובת נמצאה בצור.

(19) ר' קדרם, י"ג, ט"ו, ד'; מלח' ב', ט'; א'; שם ב', כ'/ו'; שם ד', א'/ו'; חי יוסף ל'.

(20) האונגנון של מתייא י"א, כ"ב מיחס את בית-צידא לגיל, אך הודיעתו הברורה של יוסף (מלח' ב', ט', א') סותרת את האמור באונגנון.

(21) ר' מלח' ג', ג', ח. .64, 7, 8 (22) ר' אונג', 8–7.

Brünnow u. Domaszewski, Die Provincia Arabia III, S. 270 השווה (23)

ג' הבשן

תחום זה מדובר בו כבשתה אחד (Batava'a) באנומטיקון, וכתחום נוה — בתוספתא ובירושלמי, ברשימות הארכטוס וגייאודיג'וס קיפריוס כבר פוצץ השטח בין הרבה רשוויות קטנות.

שמות המקומות בשתי הרשימות המקבילות של תחום נוה²⁴ הם מושבים עד מאד. בתיקוני נוסח שונים מוזהם את ציר (ציריה), גשמי (גיסים), זיון (זיוון), דנוב (דנובה), כוכבא (כוכב). האונומטיקון מוסיף כמה שמות של כפרים בתחום בתניה (ה班车): עשתרות²⁵, נמרה²⁶, מרטיליה²⁷, גולן²⁸ ונילקה²⁹.

יוסף פלאבאיוס מזכיר את המקום בתירה כשוכן בבשן³⁰. כתובות שנמצאה בקנת³¹ מזכירה את Maágā (מחנה) כפר בבשן, הלא היא מתח'ה היום. אל כל אלה יש עוד לזרף את א-צנמין (אריה העתיקה). הכתובות שנתגלו במקומות מוניות לפוי שנות הקיסרים. ז'א יושבה היה שין לפניהם לבית הירודס שמשל בבשן³².

עתה נוכל איפוא להגדיר את גבולות הבשן כלוחן: במערב נהר אל-עלאן; בצפון — קו העובר מצפון לנמר, א-צנמין ובסיר, אך מדרום לערבה ולחל' אל-חארה³³; בדרום עובר הגבול לאורך שפת הלג'ה (=הטרקון) עד לנקודה צפונית לאזרע; בדרום נמשך תג'ול לאורך נהר אל-הרייר, עובר אותו ממזרח ליזיון, ונמשך לאורך הירמור עד לשפך נהר אל-עלאן.

ד' תחום סוטיתא

העיר סוטיתא (היפוס) הייתה אחת מערי הדיקפוליים. תחומה נזכר (בצורה משובשת למדדי) בתוספתא ובירושלמי³⁴. ברשימות האלה אפשר לזהות, לאחר תיקוני נוסח שונים, את: עיניוש (היום עונייש), רם ברק (בריקע), עיון (יעון), יערות (חרבת אל-עראים), כפר חרוב (כפר אראיב), נוב (נאב). חסיפה (קספין) וכפר צמח (סמח'?). לאלה יש לזרף את הכפר אפקה³⁵. תחום סוטיתא אפשר איפוא להגדירו כך: בצפון — ואדי א-סמן עד לקספין; בדרום — קו העובר ממזרח לקספין ונוב עד לנهر א-ירקאד ולאורך נהר זה עד הירמור; בדרום — לאורך הירמור עד לנקודה צפונית מחמת-גדר, שם באשדות ההרים בין חמת-גדר ועיון; שם חוצה הגבול את הערבה דרוםית לסמך' עד הירדן³⁶; במערב — הירדן וים כנרת.

(24) ר' תוט' שביע' ח', ג' — 2, 66; ירוש' דמאי ב', א' — כ'ב, ע"ד.

(25) תל עשתורה, אונ', 12, 12. (26) גמר, אונ', 11, 138.

(27) מסיל, אונ', 102, 4. (28) שחם אל-ג'לן, אונ', 64, 7.

(29) ח'רבת א-גיליה, אונ', 138, 7. (30) בסיר, קדמ' י"ג, ב', ב'.

(31) SEG VII, 1099.

(32) השווה גם בנין החיל במקומו, ועי' להלן, בערך: חורון.

(33) לפי כתובות משנת 500 אחר טפה'ג, שפרסמה PEFQS 1895, p. 52 (Shiv'ot Alt., PJB 1933, Ss. 101—2) לדמשק עקרבה עצמה וגם מחובות אבטימה = תל אל-חארה; השווה

(34) ר' תוט' שביע' ד' — 66, 4; ירוש' דמאי ב', א' — כ'ב, ע"ד.

(35) הימום פיק', אונ', 20, 22.

(36) מדברי יוסוף פלאבאיוס (מלח' ג', ג'/א') ניכר כי הגליל גובל את תחום סוטיתא, ז'א

תחום העיר הגיא לירדן.

ה' החורון והטרפון

שני השטחים האלה היו מנכסי בית הירודס. הטרפון הוא ארץ הלביה (ג'גיה) ומחוון החורון כוֹלֵל לא רק את ההר (ג'בַּל אִידְרוֹז) אלא גם את השפלה (אֶגְּקָרָה), המשתרעת ממערבו. שני המחוות היו כמעט תמיד בראשות אחת. הגבול בין החורון והטרפון מזוה ומלוכות הנכבים מזוה נותרן להיקבע בעזרת תאריכי הכתובות. מאז מתי פיליפוס בן הירודס ועד שעה אגריפס הראשון למשול כמלך היו השטחים הנדונים נתוניים למרתו הירושה של נציב סוריה. מאז החלו למןנות בהם לפ' שנות הקיסרים; ואילו השטחים שמהווים לטרפון ולחורון מזורחה היו חלק ממלוכות הנכבים. אחרי שצורה מלוכות זו לא-ימפריום, החלו למןנות בגבולותיהם משנת יסוד הפרובינקיה ערביתה (106). ההבדל הזה במנין שנים וגם כתובותיהם של נציבי סוריה בשטח זה קובעים כי אל-חיט', אם איזיטון, שוחבה. אל-משנף, בוטאן, חבראן, עהריה, איסודיה ואל-כרך היו בתחום הטרפון והחורון. מצד שני היו דומה, סאות אל-ח'דר, ערמאן, סלכה, אל-קוריה, בצרה, אל-משירפה בתחום מלוכות הנכבים (37).

שורה של עשר כתובות (38) מזכירה בנין אמה שבזה זרמו מיימי המעינות ברחה, כפר, אל-עפינה, רסאם, סאות אל-בלאט לאדמות קנט (39). גם מקומות אלה יש ליחסם בתחום החורון.

הגבול בין הטרפון והחורון נרשם כנראה בראשית תחומי א' עד מקום שהחזיקו עולי בבל (40). שם נזכרות בין נקודות הגבול (בתיקוני נוסח וشنויי מקום השמות השונים): זוראי (אודע), נימרין (נמיר), טרכונה דניימה דבטחים בוצרה (בצר אל-חריר), סקה (סקה). הקו המחבר את הנקודות האלה מפריד בין הטרפון והחורון, עובדה זו מאלפת גם ביחס לתאריך הרשימה, או לכל-הפחות תאריך החלק שאנו דנים בו כאן. הטרפון והחורון היו כמעט נטושים למשך אחת. ואם הרשימה מפרידה ביניהם, יש ליחס אותה לתקופה היחידה שבה היו נפרדים. כולם לתקילת המאה ה' אחריו ספה"ג. אז צרך ספטמיוס סיבירוס את החורון לערביתה, ואולם הטרפון נשאר חלק מפרובינקיה סוריה עד שנת 295 (41).

לפי הנאמר לעיל היו גבולות הטרפון: במערב – גבול הבשן; בצפון – קו העובר צפונה ממסמה (פינה, בירת הטרפון); בדרום – קו העובר לאורן גבולת המזרחי של הגליה, צפונה מזורחה לאם איזיטון ולח'יט; בדרום – קו העובר צפונה משקה, בצר אל-חריר, נמיר, אורע. גבולות החורון היו: בצפון – גבול הטרפון, במערב – גבול הבשן (נמיר נכללת בחורון); בדרום – קו ואדי איד'הב עד לגב'ל אידרווז; במזרח – אשdot הדרוזים, בקו העובר דרומה לחבראן, מזורחה לבודאן ואל-משנף.

Brünnow u. Domaszewski, *Prov. Arabia* III, Ss. 266 foll. (37)

SEG VII, 969; Dunand, *Syria* XI (1930), 108–104 אחר ספרה נ' ר' (38)

pp. 272–9

Dunand (39) אני מסכים עם Schüller עם גוד דעתו של

ר' העירה (38), שאין להפריד בין קנט (אל קנואת) וקנט (כרק?). הכוננה כתובות הנ' לאדמות קנט.

(40) ר' ספר היישוב, ע' 159–162.

Brünnow u. Domaszewski, *Prov. Ar.* III, Ss. 268 foll. (41)

ו' תחום דיוון

אחד מערי הדיקטטטים, היום תל אל-אשערי⁽⁴²⁾). אין לנו יודעים דבר על תחומה שהיא בודאי קטן מאוד, ומוגבל בגבול הבשן בצפון ומערבה, קו תל ח'דר—תל עדראר בדרום, וואדי אל-מדאן בדרום (להוציא את דרעה אשר בערבייה⁽⁴³⁾ ואת יודהה⁽⁴⁴⁾).

ז' תחום אבל

אבל, אחד מערי הדיקטטטים, זהתה עם תל אוביל. אין בידינו מידע על תחומה: נראה הוא מוגבל מצפון ומורה בירמוּק, עובר בדרום צפונה לאל-חריביה (עי' בערך: גדר), ובמזרחה—לייד יודהה (עי' בערך: דיוון).

ח' תחום גדר

עיר הדיקטטטים, היום אַם קיס. לפ' יוסף פֶלְאָבִיוס⁽⁴⁵⁾ הגיע תחומה עד הירדן, כי הוא גובל את הג'יל. בדרום הפריד כנראה ואדי א-רטיביה בין תחומי גדר ופח'ל. הגבול עבר צפונה מארביד, הנמצאת בתחום פחל; במזרחה הגיע תחום גדר עד לאל-חריביה, שממנה משכה את המים של העיר⁽⁴⁶⁾. שטחה של בית-דראס נכללו כנראה בראשונה בתחום גדר. נרווה יסד שם, בשנת 96, עיר בשם קפיטוליאס. קשה לhnגיה שנתקוּ לפגוע בגבול הנבטים בנידייריתו, שמילכוּם עדין לא סופחה או על האימפריום. כביש דרעה—עמאן היה בודאי מחוֹץ לתחום גדר, כי נסכל רק בימי טריינוס, לאחר סיפוח ערבייה.

בצפון עבר גבול גדר לארוך הירמוּק: אולדם בקעת חמת-גדר נכללה בלי ספק כולה בתחום העיר. באונגליון מסופר על בקור ישו בתחום גדר⁽⁴⁷⁾. הוא הראה שם נס ופלא וגירש שדים מגפו של בן-אדם; השדים דבקו בעדר חזירים, שהיה שייך לאנשי גדר, והחזירים הקפזו ממקום נישא אל ים כנרת. נמצאו מפרשים שניסו לhmaשיך את תחום גדר עד ים כנרת, בסביבות צמח, והסתמכו על מטבחות גדר המראות מהחמת שעשוים ביום (a)⁽⁴⁸⁾. נימוקים שונים סותרים השערה זו: א' בנוסח המקבילי באונגליון⁽⁴⁹⁾ וגם בכמה כתבי-יד של מרקוס ולוקס כתוב גרגשה במקום גדר; וכן דעתו של אוריגינס⁽⁵⁰⁾; ב' נאמוכיות נערכו בהיפודромים של ערי יבשה רחוקות מיהם; ג' אפילו אם נניח לגדר חלק מחוֹץ ים כנרת בין צמח והירדן, אין שם מקום נישא, המפורש בספרות האונגליון.

ט' תחום פחל

מדרומים לתחום גדר נמצא תחום פלה—פח'ל (ח'רבת פאחל), אחד מערי הדיקטטטים.

ר' Abel, *Géographie II*, pp. 306 ss. (42)

ר' אונ', 84,8; ור' Domaszewski, *Prov. Ar.* III, S. 265 (43)

כנראה זהו מקומה של עשתורת — אונ', 6,4 השוכנת בין אבל ואדרעי.

G. A. Smith, *Histor. Geogr.*²⁶, p. 631, n. 5 (45) ר' מל'ח, ג', א'.

(47) מרקוס ה', א'; לוקס ח', כ"ג.

ר' Schürer, *GJV*⁴ II, S. 161 (48) מתייא ח', כ"א.

ר' אורהיגנס בפירושו מסתמן על העובדה כי לגדר אין חוף ים, ולא

היא כותב כך, אילו היה תחום העיר מגיע עד ים כנרת.

תחום זה מוגבל מצפון בוואדי א-טيبة; במערב—בירדן; בדרום—בוואדי א-יאבս עד סביבות בעון. ומכאן פונה הגבול דרומה, כי אבן מיל שנמצאה בעון ועדנה מונת מפלח⁽⁵¹⁾; במורה נכללת ארבל (ארבל) בתחום פחה, לפि הודעתה המפורשת ש-אבס ביווס⁽⁵²⁾). אל-חצן הייתה כנראה מחוץ לתחום פחה.

ו' תחום גרש

גרסה-גרש אף היא הייתה עיר מערי הדיקטטוס, היום ג'רש. תחומה השתרע במערב עד לרגבה (ראג'יב) הנכללת בתחום גרש לפַי הودעת יוסף פַל א-ביבוס⁽⁵³⁾. בצפון נכללו בתחום עג'נון⁽⁵⁴⁾ ועין גן⁽⁵⁵⁾). בעון יוצאת בתחום זה, אך עריגאן נכללת בו⁽⁵⁶⁾. בצפון שיכיות לתחום גרש מזכותה סامتא, שהמן נלקחו אבניים ללבנים העיר⁽⁵⁷⁾. במזרח נמצאת רח'אב מחוץ לשטח גרש, לפִי כתובות ברצפת פסיפס של כנסייה⁽⁵⁸⁾. עבר ממערב לככיש בצרה—עמאן, היא ה-*via nova* מיטודו של טריינוס, שנשללה לאחר שנטוכננה הפרובינקיה ערביתה. בדרך מציגן אבס ביווס⁽⁵⁹⁾ את הבוק בגבו בין גרש ורובת-עמון. דבר זה נכון, פרט למקומות בו חזה ככיש גרש—עמאן את הנהר. לפִי עדות אבן מיל הטע' בכביש זה⁽⁶⁰⁾ עבר כאן תחום גרש מדרום ליבוק.

ו"א עבר הירדן היהודי — הפיריאה

سطح זה אומר עלייו יוסף פַל א-ביבוס⁽⁶¹⁾, כי השתרע מכורע עד תחום פחה ומחום פילדלפיה—עד הירדן. בתקופה הביזנטית נתלה השטח בין ה-*regiones* ליביאס בית רמתה = תל אדרמה, גדור (אסלאט) ועתומוס—חמתה (היום עמתה). גבולות הפיריאה היו במערב — הירדן; בצפון — ואדי אל-יאביס (גבול פחה); במזרח עבר הגבול בין חמתה (עמתה) השיכת פיריאה⁽⁶²⁾ ורבב שבתחום גרש (ע'י לעיל); דרומה יותר עבר הגבול ליד הכפר זיא⁽⁶³⁾ (היום ח'רבת זיא), שעל בעלותו רבו—לפי יוסף פַל א-ביבוס⁽⁶⁴⁾ תושבי פיריאה ובועל פילדלפיה. גדור (אסלאט) נכללת בתחום פיריאה. ממש עבר הגבול באשדות הרי עבר הירדן. הערבה נכללה בפיריאה. שיר לפיריאה. ממש עבר הגבול באשדות הרי עבר הירדן. הערבה נכללה בפיריאה. היא כוללת את בית נמרין (תל נמרין) ואת ליביאס. בחלקה הדרומי גבלה פיריאה את תחום השבון⁽⁶⁵⁾ והשתרעה עד מואב, וזה עד הארנון (ואדי מוג'יב). פעור⁽⁶⁶⁾

(51) P. Thomsen, *ZDPV* 1917, S. 66, No. 222 ר' Thomsen,

(52) אונ', 18, 14. קדרמ' יג', ט"ה ח'.

(53) (54) Thomsen, *op. cit.*, S. 66, No. 221 ר' Thomsen, *op. cit.*, S. 66, No. 221 ר'

(55) אונ', 16, 21. (56) היא ערגה הנזכרת באונ', 94, 26. (57) Abel, *Géographie* I, p. 186 ר'

(58) הכתוב עדין לא נתפסתמה.

(59) ר' אונ', 21, 102.

(60) Thomsen, *op. cit.*, S. 63, No. 204 ר' Thomsen, *op. cit.*, S. 63, No. 204 ר'

(61) ר' מל'ח' ג', ח'. (62) ר' אונ', 24, 22. (63) בכיה כתוב *Mia*, אך הנוטה הנכון הוא *Zia* Var., שם; (*Var.*) השווה גם אונ', 94, 3.

(64) קדרמ' כ', א'. (65) ר' אונ', 14, 104. כיוצא מהכלל ניתן שם מקומו במרקם מפלדטיה.

(66) ר' מל'ח' ג', ג'. (67) ר' שם, שם.

(68) פוג'וואף, אונ', 26, 168.

נכלה בפיריאה, אך הר נבו עצמו (ראש סיאנה) היה שיין. לפि האונומטיקון⁽⁶⁹⁾ – בתחום השבון. תחום חשבון הגיע גם לפि עדות אבני המיל עד למל' השישי בדרך ללייביאס⁽⁷⁰⁾). בכלל אופן נכללו בתחום פיריאה גם מכורו⁽⁷¹⁾) וגם המעיינות החמים של בערו (קלירואה, היום חמאם א-זרקה).

יב תחום פילדלפיה – רבת עזון^(71a)

גם זו אחת מערי הדיקפולדיס, היום עמאן. תחומה גובל במערב את פיריאה; בצפון – את גרש. אבסביוס⁽⁷²⁾ מציין את מקומה של רמות (כנראה רומאן) במרקחן 16 מיילין מפילדלפיה. בזורה היה תחום העיר מוגבל. לפि עדות אבני המיל עדין נמדד המיל היבר, מעמאן, אולם המיל הוא כבר נמדד מבצירה (מייל מ"ד⁽⁷³⁾). כאן נסתים תחום העיר על שפת המדבר. בדרום נכללים בתחום זה יודודה (לפי עדות אבן המיל הב'⁽⁷⁴⁾) וגם מכנית (אל-מנכיר) לפि עדותו המפורשת של האונומטיקון⁽⁷⁵⁾).

יג תחום חשבון^(75a)

העיר חשבון הייתה בראשות הירודס. אחרי מותו נעשתה כנראה אבטונומית. תחומה מוגבל בצפון בתחום פילדלפיה ובמערב בפיריאה. לפি עדות המקורות נכללו בו: אלעלה (היום אל-על⁽⁷⁶⁾), הר נבו (ע"י פיריאה), מעין (בעל מעון העתקה⁽⁷⁷⁾) ומענית, במיל הד', בדרום לפילדלפיה, מעבר לבית-זורי⁽⁷⁸⁾.

יד תחום מידבא^(78a)

עיר זו הייתה בראשות של החספונאים למן ימי הורקנוס ועד אחרי מות שלומית אל-חספונה אולם לא 돌아זרה לממלכות יהודה בימי הירודס. תחומה מוגבל בצפון בתחום חשבון ובער – בפיריאה. אבסביוס⁽⁷⁹⁾ מיחס לה את מסchnerה (כנראה אל-מדינה) בדורות – מורה ואת קרייתא (אל-קרייאת) בדרכים מערבי⁽⁸⁰⁾. בדרום הגיע תחום מידבא עד הארנון, במיל היבר, כי מעבר לנהר זה כבר נמננו אבני המיל מרבת מואב (המיל הט'ז)⁽⁸¹⁾. כתובות נבטיות⁽⁸²⁾ מוכחות כי באם אדרסאט ישב אסטרטגוס נבטאי, וזה המקום הזה נמצא מחוץ בתחום מידבא, וכן גם ביצורי הלימס בזיזה.

(69) אונ', 136, 8.

(70) ר' Thomsen, *op. cit.*, S. 68, No. 230.

(71) ר' קדר' י"ח, א': מלח' ג', ג', ג'.

(71a) בתחום זה השווה .Beyer, *ZDPV* 1935, Ss. 157-158

(72) ר' אונ', 144.

(73) Thomsen, *op. cit.*, S. 45, Nos. 106; 110.

(74) ר' Schultze, *PJB* 1932, S. 68 foll.; Alt, *PJB* 1936, Ss. 110 foll.

(75) ר' אונ', 18, 126. אבסביוס קרא בטיעות את מכנית הרשותם בדברים ג', י'ז' בשם מקום ומזהה אותו עם הכהר *Maguanaqáth* בתחום פילדלפיה.

(76) ר' אונ', 13, 84. .Beyer *op. cit.*, Ss. 155-157

(77) ר' שם 2, 1. (78) ר' שם 2, 132.

(78a) ר' 5-5. .Beyer, *op. cit.*, Ss. 153-5

(80) ר' שם 16, 112. (81) ר' שם 14, 126.

(82) Clermont — Ganneau, *RAO II*, pp. 188; 199.

גָּלְעֵד קָרִית פָּעֵל אֹון

מאת נ. ד. טוֹרְטְשִׁינֶר

בתוכחת על ישראל ועריו מזכירה נבאות הושע פעמים את האון של גלעד. פעם אחת בקיצור, כמצירה דבר ידוע, וכנראה כסומכת על מה שנאמר במקום אחר: בither בירור, רק כדי להשות לאון של גלעד את מעשה השוא של הגalgel: אם גלעד אין אך שוא היו בגלגלו (יב. י"ב): וזאת בלשון של קה וחומר, בהדגשה של חומר מעשי הגalgel בציירך אך שוא כדוגמת זהיתך אך שמה (דברי ט"ז, ט"ז) וכדו, וכלשונן ירמיהו (ט"ז, י"ט) אך שקר נחלו אבותינו. ופעם אחת מדבר הנביא גלעד בפסקה מיוחדת, שאמנם מרובים בה הקשיים, ועל כן נסתמה כוונתה:

והמה באדם עברו ברית	שם בנו רבי
גָּלְעֵד קָרִית פָּעֵל אֹון	עקבה מדם
וכחבי איש גדורדים	חַבְרָה בְּנָנִים
הַרְקָדָר וְרַצְחוֹ שְׂכָמָה	כִּי זְמָה עֲשָׂוָה (ו/ז-ט)

קשה גם המלים עצמן: כיצד פירשו למשל עקבה מדם? רשיי — וכן אחרים: מלאה אורבי רציחה; ואמנם, אין למצוא במלחה אחת. עקבה, גם את המשמעות של מלחה, וגם זו של העוקב והאורב לרצicho, אבל בעיקר אין דברי רשיי אלא הרחבה דברי התלמוד (מכות י, ע"א): מאי עקובה מדם? א"ר אלעוז שרשו עוקבין להרג נפשות, ואולם לא עוקבת לדם כתוב, אלא עקבה מדם. ואם נלך אחר הניקוד, הרי לא המשמעות: מלא, ואלא: עוקב ואורב, מתחאים הן ביתר המקומות שנמצא בהם עקב במקרא: וזהה העקב למשור (ישע' מ/, ד). עקב הלב מכל ואנוש הוא מי ידרונו (ירמ' יי', ט). ראב"ע, האומר: עקובה מדם כמו עקב הלב (ירמ' שם), עשה בעקבה (מלכ"ב י/, י"ט), עקובה מדם הנשפך, סתם את דבריו; ורד"ק מביאם בתוספת ביאור: מן עקוב הלב, והוא עשה בעקבה, עניין תרמית והערמה, וכן פירושו רבותינו ז"ה שהיו עוקבים להרג נפשות, כלומר מערימים. ע"כ; אך גם לפ"י דבריו קשה גם הניקוד בעקבה וגם מדם. הרי הכוונה לפי דבריו: מערימה שפוך דם. והואיל וגס רד"ק מרגיש בקשוי, והוא מוסיף ואומר: ובמקומות אחר פירשו עקובה מלווכת מירוב דם שופכים בה, כמו שאמר בתלמוד ירושלמי (ע"ז ה, ט) אם יש בה עקבות (נ"א עקבות) יין כההוא דמלכלך כדכתיב (בירושלמי): כמה דתימר! עקובה מדם. ע"כ. אך אין עקבה מלוככה; כי גם עקבות יין, או ננוסח הבבלי (ע"ז ע"א, ע"א) עקבת יין, היא שארית היין, שמרי היין שבכו.

וכן גדרולים הקשיים הלשוניים אף בהמשן, וגודלה הערוביה במחנה המפרשים. וכחבי איש גדורדים — יש מבארים בפהו כמקור של חפה, במקומות: וכחפות. ויש רואים בו ריבוי של השם חפה, גם הוא במקומות חפות. כלשון רשיי: כאסיפת איש ציד דגים האוטופ בפהו יחד, ויש מבארים: כחחות איש לגדודים, כת"י: וכמא דמסבר אנש למשרין, ויש מבארים כראב"ע: והטעם כאשר יחכו גדורדים (ל)איש שיבא ויפשטו. אך אין כחבי איש באמת כאשר צדים איש בחכות, ואין כחבי איש גדורדים לשון המכחלה לאדם; שכן בא חכה אך לטובה ועם למד', ואין איש מכחלה לגדודים, ואין אף גדורדים, ברבים, מחכים לאייש אחד.

הַרְקֵבֶרְצָחּוֹ שְׁכַמָּה — יש מבארים מלשון שם אחד, כת"י: כתף חדר; רשות: חבורות כהניהם המתחרבים בדרך ירצהו שם כולם שם אחד, ומעין זה ראב"ע ורד"ק; ויש שהובשים כאן על שם העיר, כאמור היה כתוב: בדרך שכמה ירצהו והוא אף שאמרו שנזכרה כאן שם במילוד כעיר מקלט (יה"ו כ' ז'). ובזה החמרת הפשע שרצחו בדרך לעיר מקלט. ואולם אין שכמה — שם אחד, ואי אפשר לומר שבדרכם שבדרכם שבדרכם, במקומות: בדרך שכמה ירצהו.

וחמורים יותר מסתומות המלדים הם הקשיים שבענין. כלום באמת אומר הווע צואת על הכהנים, שהיו מתחרבים בגודלים והיו מרצחים את עוברי הדרכים? ואמנם הפרשניים, קדמוניים כאחרוניים, מנסים לחשטט מוקשי זה כמעט באותו התירוצים. השווה למשל דברי ראב"ע: הטעם שהכהנים יקחו מchnoth כהונה בחזקה, אל לשנו של דוחם: gemordet mögen die Priester nicht haben, wohl aber die Pilger für ihre Kultstätten eingefangen und ausgebeutet¹⁾. ואולם הכתוב מדבר בפירוש על רצח, ואין אלא תירוצי הוא. וכמובן אין פראות את פשוטו של המקרה אף בדרשת החכמים: מי חבר בחנים? א"ר אלעור: בכ הנים הללו שמתחרבי לחלק תרומות מבית הגנות (מכות י. ע"א). וכן קשה גם נימוק הרצח הנitin בסוף הפסקה: (ירצחו שכמה) כי זמה עשו, וגם כאן אין ממש בתירוצי המפרשים, כגון זה של רשי, המבادر זמה כאן בעקבות התרגומם הארמי כלוון התיעוזות.

ותרגום השבעיים, אף שאין בו כדי לברר את הפסקה בדבר של ממש, מעניין הוא. הכתובים מתקפים בו בקרוב בצורה זו: גלעד קירה פועלת און, עוכרת מים (ע"ה אסססאסא), נראת בעקבות דרוש מעין הנזכר בתלמוד) וכחכי (של) איש-גָדוֹדִים (סועסועס אסא) חבו (וזא חָבָאוּ אֲסָעָה אֲסָעָה) כהנים (את) הדרך, ירצהו (את) שכמה (ע"ז) כי זמה עשו.

והחוקרים האחראונים, שדנו בפסקה זו, לא מצאו להם דרך להבינה כזרחה או אפילו בקרוב לזרחה המסורתית, אשר גם תרגום השבעיים בעיקרו הוא עד קדום לה. הצעותיהם ונסיונותיהם לעמוד על מקור הדברים, עד כמה שיש בהם מן המשחד בפרט זה או זה, — בצירופם יחד אין הם עולמיםיפה, וכל נסיוון שתירתו בצדיו. ורק בפרט אחד, שהסבירו עליו כמה חוקרים אחד, כיוונו אל הנכוון, והוא בהבנת המלדים: ומה מה באדם עברו ברית; כאן אין אדם לא אדם סתם ולא אדם הראשון, אלא כעדות המשך: שם בנדו כי ציריך לגורוס באדם, כמו אמר באדם העיר הנזכרת ביהו ג'/ טיז: ויעמדו המים הירודים מלמעלה קמו נד אחד הרחק מארך (קרי: באדם — כתיב) העיר אשר מצד צreten והורדים על ים הערכה ים המלח תמו נכרתו והעם עברו ננד ירידזו — הרי אדם זו היא פל-א-לְאַמְּתָה, מקום מעבר ידוע בירדן, קרוב לשפק היבוק אל הירדן (ועל כן רוחק מסביבת יריחו, אשר שם עברו אותו בני ישראל).

ואולם מה עניין החטא והבגידה שבאדם?

והנה כל מפרשי הספר מצאו בפרשא זו תוכחה על דברי הפשע והבגידה שנעשו בעיר ישראל לעיני הנביא ובזמןו. ואולם לא כל דברי התוכחה שבספר זה מוכחים את ישראאל על חטאיהם שבזהותה. אדרבה, ספר הווע, יותר מכל ספר נבואי אחר, מצרף את הטעאי העבר לחשbon הרשות של יעקב וישראל בימייו, ומעין נושא ספרותי מיוחד בדבריו משמשת הוכחת הבגידה והחטא מתוך תלדות העם. במנית עוננות העבר

פותח הנביא אף בראשית ר'ידתו של יעקב, אבי העם: בבטן עקב את אחיו ובאוינו שרה את אליהם (י"ב, ד'). הוא מונה את עברות המדבר: בענבים במדבר מצחתי ישראל... המש בא בעל פער וינרו לבשת ויהו שקצחים כאחכם (ט, י') כיוזה הדבר אשר הנביא בא להוכחה: אפרים כעוף ותעופף כבודם מלך ומבחן ומהרין (שם, י"א). הנביא בוחר לו דוגמאות של חטא ופשע מימי השופטים: מימי הגבעה חטאת ישראל (ט, ט'), וכיו'ב.

בכל' מרבה הנביא להשתמש בזכרונות העבר, וכל' כונתו היא שירצה ויפיצה העם גם את שגיונות ההיסטוריה, את כל אשר חטא בעבר, ומשומיך דרש הוועז אפלו שישוב ויהיה העם את מעשי העבר עוד פעם, מראשית היותו לעם ה': והולכתיה המדבר... ועננה שמה כימי נועריה וכיכום עלותה מארץ מצרים (ב, ט"ז-י"ז) ואנבי ה' אלהיך מארץ מצרים עד אשיך באחים ביום מועד (טב, י'). וגם כאן מכונים דברי הנביא בעבר, לחטא שחטאו ישראל ביום קדם; וגם כאן באים הדברים, כמו בהוכרת מעשה בעל פעור (ט, י"ז'א), כדי להוכיח כי אפרים כעוף יתעופף כבודם, או כמו שנאמר כאן בפס' ד': מה עשוה לך אפרים מה עשוה לך יהודה וחסרכם ענן בקר וכטול משכדים הילך. כלומר לא עמדו ישראל בברית אלא ימים מועטים. ודוגמה לחטא נערים של ישראל היא המובאת כאן.

وعיקר הדברים, גיבורי המעשה והמקומות שם קרו העבודות, ברורים הם אף כשלא עמדו עדיין על פרטיה המלמיים. אנשי גלעד קריית פועל' האzon, יצאו בגדודיו ללחמה ירצהו בمبرות אדם העיר, את שכם העיר הראשית באפרים ובמנשה.omid מתרבר שאין הכוונה אלא למעשה היסטורי זה המסתור על מלחת גלעד בבני אפרים בשופט' י"ב, ד"ז: ויקבע יפתח את כל אנשי גלעד וילחם את אפרים ויכו אנשי גלעד את אפרים כי אמרו פלייטי אפרים אתם גלעד בהורך אפרים בתוך מנסה: וילבד גלעד את מערות הרדן לאפרים והוא כי יאמרו פלייטי אפרים אעbara ויאמרו לו אנשי גלעד האפרתי אתה ויאמר לא ויאמרו לו אמר נא שבלה ויאמר סבלת ולא יcin לדבר בן ויאחו אותו וייחתחו אל מערות הירדן ויפל בעת החיה מאפרים ארבעים ושנים אלה.

לשון הסיפור הקדום הווה מורה על הקשר אל דברי הנביא. לא יפתח (הגלוועדי) הוא המבצע את מעשה הרצח אלא גלעד: וילבד גלעד את מערות הירדן; שם נלחמו ושם תפסו והרגו את בני אפרים, אלה הגודדים שבבדורי הוועז, והוא אשר נאמר: ירצוו שכמה. ז"א ירצוו את שכם, כהבנת השבעים. הרי שכם היא העיר הראשית בנחלת יוסט, באפרים ובמנשה, ביום השופטים; ומערות הירדן, המוליכות בדרך הירושה מגלעד לשכם — הרי הן מערות אדם העיר, ממש בקו היישר בין גלעד לשכם. כי כן צdkו דברי החכמים (מכות, שם) שערי המקלט משני עברי הירדן, וביניהן ראמות גלעד ושכם, היו מסודות כשלוש שורות שכרם, והרי אם ומערותיה הן במאצע השורה המקשרת את גלעד ושכם.

ולפי זה עליינו לבקש פתרון לסתומות שבמלים. וכך נדבר אחד בדור: לא על חבר הכהנים הרוצחים בדרך או המצדדים בגודדים, העוקבים ונפשות ומתנותה לכהונתם מדובר כאן, אלא על אנשי גלעד הנלחמים בגודדים, העוקבים ואורבים לבני אפרים, אויביהם ההורחים כדי להילט לעבר הירדן המערבי, במערות הירדן, באדם. ועל כן עקבה לשון עקיבה ואירבה היא, גלעד היא אשר עקבה (כך הניקוד הטבעי בסיפור, בהמשך אל: עברו ברית, בגדו) ואירבה מיאךם (העיר) פלייטי אפרים. גם במקום המלה דם נמצא במקרא הכתוב אדם, צורתה המלה בארמית: אָדָם, כך לפחות באיוב ל"א, ל"ג:

אם בפטו באדם פשעו לטמון בחבי עוני, שכונתו לא ספק: אם כיסיתו את פשיי כדם, כרוצח זה, ההורג את הנפש ומכסה את הדם, אבל יראו את עקבות הרצתה, וכלשם הכתוב: מה בצע כי נהרג את אחינו וכסינו את דמו – בדרך המרצחים. ולא זו בלבד, אלא גם שם העיר אדם נמצא גם בכתב חסר בלא האל"ת, לא רק בערבית: *דָמִיה אֶלְאָ גַם אֲדֹמִי* (יהו' י"ג) היא דמיין, דמן², כפי שהוכיחה ש. *לֵיבְרֶמְן*, וגם היא *דָמִיה* בערבית היום³. ועל כן נקל להבין, שגם כאן הייתה כוונת הדברים: *גַּלְעָד ... עֲקָבָה מִאָדָם*, *כַּלּוֹמֵר מִאָדָם הַעִיר*, והמעתק, בין שהבין את המלה או לא, כתוב בכתב זמני: מדם, מדמין, מדאמיה. וכן מקשרים הכתובים: ומה באדם עברו ברית, שם בגדרו כי; (כי) גלעד קריית פועלן אין עקבה (משם), מאדם, *לְפָלִיטִי אַפְרִים*.

וונני המלחמה היה משתקן גם במילים וכחבי איש מבון זה של גדור מלחמה אורב ושודד משתמש אף הושע במלחה גדור: *פָּשַׂט גַּדּוֹד בְּחוּץ* (ז', א'). ואמנם, בכל הפירושים שהוצעו למילים וכחבי איש אין כאמור אחד הבא בחשבון באמת. אין כחבי בא לא במקום בחפות ולא במובן: *כָּנָשִׁים הַצְּדִים דְּגִימָה בְּחַחָה*; כי בכלן אין כאן משל המדמה את מעשה *הכהנים* לגדודים. אלא מלחמת גדורדים עצמה היא העניין המספר כאן, מלחמת גדורדי גלעד בנושאי שכם. ועל כן בא חבי איש כדוגמת רקסי איש (תהל' ל"א, כ"ב) בנסיבות ריב ומלחמה בין איש לאיש החוככים ונלחמים זה בזו בקרב: והרי אלה דברי התנאים על האנשים שהבראו בחבריו ברב: הנחבל ביצה, והוא מעידין אותו שנכנס לתוך ידו שלם ויצא חבול. אמר לו חבלתה כי וזה אמר לא חבלתי הרי זה נשבע ונוטל, ר' יהודה היה קורא אותה חביבאי (*צִיל חַכִּיכָא וּבֵירַחְבֵּטְי*) כל זמן שהן חוכבין (נ"א) Nachkin, ובשבועש חביבין) זה את זה (נ"א זה בזו) הרי אלו נשבעין ונוטלים⁴. אין תפי איש לא ריב וקרב בין אנשים החוככים זה בזו; אלא שבודאי יש לגרוס גם כאן: ובתפי איש כולם: בקרב ידים בין איש לאיש. והשוה גם את לשון הירושלמי על רבי (א'ליעזר שרפו טהרתו בפניו: אמר רבי ירמיה חכ' גדור, כי ריב גדור, נעשה באותו יום: כל מקום שהויה עינו של רבי ליעור מכתות היה נשרפ' וכו'). חך גדול כזה היה גם ביום שנשחטו בני אפרים בידי בני גלעד. והואיל וכךן עניין של גדורדים ותפי איש, גדורדי מלחמה של גלעד. האורבים לאובייהם בני שכם, והואיל ואין גלעד עיר של מקדש, אי אפשר שיזכר בכאן על חבר לה נים, המרצחים או השודדים לזכרי מקדשים. ולכך נוסף גם הטעם הלשוני, שאי אפשר לזכר יחיד, מתוך המלים חבר כהנים דרכ' רצחו שכמה, כמשמעות בפני עצמו את המלים: *דָרְךָ יִרְצְחָוּ שְׂכָמָה*, *כְּחֹקָתָה* המסורת. ובעל כרחנו נשאל, אם אין לזכר את המלה דקה, שאין לה מקום בזיכרון עם ירצהו, אל האותיות הקודומות לה, אשר המסורת קראה אותן: חבר להגום.

ובאמת נראה שהקבלה זו אל הגודדים האורבים *לפלייטי אפרים* היה כתוב במקור:

ובתפי איש, גדורדים חבר פָּמְגִי קְדֻרָּךְ
יִרְצְחָוּ שְׂכָמָה כי זְמָה עֲשֵׂי

(2) ר' תוספי אהיל ט"ז, י"ג: מקו' ו/ ב': וברירות שบทلمוד.

(3) ר' ס' הישוב א/, א', ע' 175, שעליו הירני ד"ר מייזלר.

(4) ר' תוס' שבוט' ר/, א'; ומעין זה שם ב"ק ט/, כ"ט; ובירוש' שבוט' ז/, ג'.

(5) ר' ירוש' מ"ק ג/, א'.

כלומר הגודדים, חבר ה悰נינים, האורבים בדרכם, הם אשר ירצו את שכם. ובמוקם כמו ניידת הדרך כתוב אחד המעתיקים, שלא הכיר את המלה הנדרה, בהיפוך אותיות מצוי מاء: כה נאים דרכ (הרבי בתקופת הקדומה אין הבדל המים בצורתה, אלא מי'ם פטוחה ופושטה אחת בכל מקום, בין באמצע תיבת ובין בסופה).

הפועל כמו כן, שמננו גם מכתבי הזחוב והכסף⁶, והמשמש בכמה צורות והוראות בשון חז"ל, עיקר הוראותו בבניין קל, כפי שנשנה מרבה בארמית של התרגומים, היא עקב, ארבע, והוא תרגומם הקבוע של פעלים אלה: ואורי יהי גבר סני לחרביה וכיכרן ליה ויקום עלייה וימחינה נש (ת"א), ואروم יהא גבר סני לחרביה וכיכרן עלייה בטומרא וכו' (ת"ז) במקום: וכי יהי איש שנא לרעהו וארבע לו וכם עליון ובהכו נפש (דברי י"ט, י"א); ארי כל אה מקמן כמן (ת"ז) במקום: כי כל אה עקיב יעקב טר' ט' ג'), וכנהנה רבות. ויש שגדם כאן נשתחבש הפועל, כגון בברא' כ"ג, ל"ז: ויאמר ה כי קרא שמו יעקב ויעקבני זה פעם, שאף רשי' כבר מעיר עליון: ויעקבני ובמני, ארבני, וארבובמן; ויש מתרגמים: וחכמני נתחכם לי — והרי אין כאן אלא ט"ס של מעתיק במקום ומני הנקון.

פועל כזה, במשמעותו ארבע, עקב, כמן, בא שימוש טبعי בקשר עם הדרך השווה בפרט עזרא ח, ל"א: ויד אלהינו היהת עליינו ויצילנו מכפה אויב ואורב על הדרך, אשר במקומו בפס' כ"ב בקיצור: לעורנו מאובי (ז"א מאובי אויב) בדרך, וכן נאמר על בעלי שכם (שופט' ט, כ"ה): וישימו בעלי שכם מארבים על ראשי ההרים ויגנוו את כל אשר יעבר עליהם בדרכם, ועל מלך (שם"א ט"ז, ב'): פקדתי את אשר עשה עמלק לישראל אשר שם לו בדרך בעלהו מצרים, ועוד. ובמהלך משורש כמן עצמו נאמר על הכתוב: את הדרך אשר נעלתה בה: אין לך דרכך שאין בה עקמימות ואין לך דרכך שאין בה כמנות (ז"א מארבם), ואין לך דרכך שאין בה פרשות⁷.

והרי בכ"ל פשׂון כמעט ונקרים השודדים והגזונים, האורבים לנווטים, בצירופים הקשורים במושג הדרך, שהנוסעים עוברים בה, כגון קווטעי הדרך (قطاع الطريق), כורתי הדרך. בעברית ובעברית של ימי הביניים: Wegelagerer, highwaymen; בלשונות אירופיות: viae insidiator, כומן הדרך, או δούσιοστάτιος, קורא הכתוב כאן לגדודים האורבים: קָרֵב פְּמִינִי הַדֶּרֶךְ, כדוגמת חבירי גנובים. ואין לתמונה על המלה הנדרה כמן, המשפעת מארכמית, בלשון ספר הווע, המלא מלים נדירות, קרובות לארכמית. ואולי אף נכתבו דברים אלה על-פי מקור קדום הארץ גלעד ובלשונה המיוונית.

את המלים האחרונות, כי זמה עשו, הבאות כנימוק, אפשר להבין כלאי המרצחים וכלאי הנרצחים. כי זמה עשו אנשי גלעד. בעברם את הברית וברצחים את אחיהם. כי עicker משמעות המלה זמה הזאת (אשר על ידה באה גם מלת זמה אחרית במשמעות זם וקשרה) ברוב המקומות במקרא היא הפרת הברית, ברית השבטים, שהיא הנקראת ד'מה (ד'מָה) בעברית. וגם בזמנה ובתחבולה עשו את מעשה הרצח, כשבדקו את בני אפרים בשאלת שבולת-שבולות, וכך — כן אפשר להבין את משפט הנימוק — הצליחו לבצע את הרצח. אך אפשר להבין — וכך נראים הדברים יותר — ש"א על חنم נרצחו בני שכם, אלא על כי זמה עשו מצדדים. והרי אף הדברים המקוטעים שבסיפור בשופט' י"ב מורים על כך, שהיתה להם לבני גלעד טענהمرة

על בני אפרים, שאמרו: פָּלוֹמִי אֶפְרַיִם אַתָּם בְּנֵי גָּלְעָד בְּתוֹךְ אֶפְרַיִם כְּתֹוךְ מִנְשָׁה (פס' ד'). והנה הצורה שְׁכָמָה בָּمְקוֹם שְׁכָם, אֲף הִיא אָוְלִי צְרוֹה אֶרְמִית, אֲפִינִית לְנִיבָן גָּלְעָד שְׁהַנְּבִיא מִסְפֵּר מִתּוֹלְדוֹת⁽⁸⁾. כל המעשה, חתאמו של בני גָּלְעָד, ומזומתם של בני שְׁכָם, באים כאמור בדבריו הנביה כדי להוכיח מתוך ההיסטוריה את דבריו:

מה אעשה לך אפרים מה אעשה לך יהודה

וחסדם בענן בקר וכטול משכבים הלאך (ו', ד')

והואיל וידעו האלהים כי אין טבעם, על כן אמר להם בנביאים ובאמרי פיו (פס' ה'): כי חִכְרַד חַפְצָתִי וְלֹא זָבֵח וְדָעַת אֶלְהָם מְעוּלּוֹת (ו'). אך אָף עַל־פִּיכְנָן, כך פותחת הפסקה ו/ ו-ט': וְהַמָּה בְּאָדָם (צ"ל: באדם) עַבְרוּ בְּרִית וּכְוֹ. כך קשורה פסקה זו אל הפסוקים הקודמים.

והנה פסוקים אלה, הכתמת נסתמה מלחמת המלדים הקשות שבפט' ה', שהרבה מאור נתבטטו בו מפרשימים וחוקרים; ש. שְׂפִיגָּל אָסֵף במיחוד את דעתות קודמיינו וניסחה לברר מצדו את משמעות הדברים במחקר מעניין⁽⁹⁾. זהה לשון הפסוק:

על כן חַצְבָּתִי בְּנֵי אָיִם בְּרִגְתִּים בְּאָמְרִי פִּי

ומשפטיך אור יצעא

ובן שלא על חツיבה בנביאים ממש ולא על הריגת נפשות באמרי הפה מדובר כאן. ועל כן חשבו כמה חוקרים שאין בנביאים אלא ט"ס במקום באבניים, ולפי זה יצאו פקרוא גם במקומות הרוגטים: הולריתם, הזרעתיים או הגזיתים. והוא שראו באבניים אלה רמז ללחוחות הברית שבידי משה. ואמנם, ש. שְׂפִיגָּל דוחה את הקרייה באבניים אחרי בירור מדויק של כל הדעות והניסיונות, ומציע מצידיו את הקרייה: על פְּנֵי (מחת עליון) חצבותי, בנביאים הגדתיים (ס') וכו', ואולם אין על פְּנֵי אלא על סלע, על צור שבחר — ובזה גופא נסתירה ההנחה אליו דובר כאן על פוחות הברית; ולמעשה לא על הלחוחות ועל הנ Amar בעשרות הדברים מדובר כאן, אלא על מלת הקישור על כן, שהיא הכרחית כאן ובאה לומד: על כן, הויל וידעת כי חסדם בענן בוקר יעברו, על כן חזרתי והתרתי בכם בנביאים ובאמרי פי.

ואמנם, בוזדי לא על הריגה ועל חツיבה בבני אדם בפטישים מדובר כאן, אלא על דברי אזהרה והתראה — ואף על פי כן: ומה עברו ברית וגבדו بي. ואזהרה כזאת הנינתנת לאדם היא הנקרהת אף אור. במיחוד בספר איוב (עי' בפירושוי) מצויה מלת אור זו, שאין קשר לה אור המשם והנה, אלא היא באה בניגוד אל ישר, אור וישראל, כזרת יחיד במקומות אורנים ותומים. כך משתדל בפרט אליו ליהו להוכיח, שהאללים מתרה ומזהיר את האדם החוטא בחשכת הענן הפרושה מתחת לים העליון שבשמיים. והשקפה זו, שהשכת הענן וגערת הרעם באות כתראה לאדם, מובעת גם במקומות אחרים בנאומי הספר, כגון בשאלת האל לרשע (כ"ב, י"א): או חַשְׁךָ לֹא תַּרְאָה ושפעת מים (אשר) תַּכְסֵךְ? ואליהם אומר, בתשובה לדברי איוב הטוען שאין האל מוכיח את האדם: אף אם יִבְנֵן (ו"א אף יַלְמַד את האדם) מִפְּרַשִּׁי עַב וּכְוֹ, הַן פָּרֵשׁ (האל) עַל־עַב הענן) אָוּרּוּ וְשָׁרְשִׁי הַיּוּן (ותחתיים הים העליון شبשמי) בְּסִהְרָה. כי בְּם יִדְרְיוֹן

(8) ועי' גם ל�מן.

(9) ד'/' HTR XXVII (1934)

עמים וכו'; על כפיהם, זו א' על כפיהם, מע' לראשי החריטם, פפה אוֹר (ל"ג, כ"ט—ל"ב). תחת כל השם ישרְהוּ (=ישרו) ואורו על בנטות הארץ (ל"ג ג'). כך אומר האל באورو וישראל, באוריון ובתוםיו, דין ומשפט לאדם. משפטו זה ושפטונו של האל, הם לפי ספר אוֹר אַיָּוב שְׁלִיטִים עַל הַכָּל: היוש מספר לנדרוי ועל מי לא יקום אוֹרָהוּ, זו א' משפטו ודינו (כ"ה, ג'); ואמנם יש פושעים המנסים למרוד בו: מהה היו במרדי אוֹר לא הבירו דרכיו ולא ישבו בנתיותיו (כ"ד, י"ג) ועוד.

ועל אוֹר זה מדובר כאן בפס' ה', שצורך להזכיר בו, כדי רבים: ומשפטו באoor (או באoor) י慈א. כלומר משפטו ניתן להם גם במשפט האורים, כלשון החמוב: ולפנין אלעדור הכהן יעד (יהושע) ושאל לו במשפט האורים לפני ה' (במד' כ"ז, כ"א). ובזה הקבלה ברורה לשני המשפטים: על-כן חצבי הנכאים הרותים באמרי ה', הקבלה המלמדת על הברותה. אלא שם שמשפט האורים שם מכונן לכהן, כך אין ספק שיש לךים כאן את הקרויה בנבאיים, כי כך באים כהן ונביא בהקבלה בספר השוע, וגם במקום אחר מדגישה הנבואה, כי שהה האל נבאיים לישראאל: ובנבי א' העלה ה' את ישראל ממצרים ובנבי א' נשמר (יב, י"ד). כלומר: היה להם נביא ומזהיר מני — ובכל זאת חטאנו. והרי פסקה זו בפרק י"ב היא אשר רומו בה הנביא, בקייזר, עוד הפעם לאוון של גלעד, וגם שם מקדים הוא את שליחות הנביאים לעניין גלעד, ומדגיש את כוונת האל, הרוצה בחסד ולא בזבוח:

ורברתי על הנכאים ואני חווון הרביהתי וביד הנכאים אדרמה.

אם גלעד און אך שוא והוא בגלגול,

שורים זבחו גם מוכחותם כללים על תלמי שדי (יב, י"א—יב). שתי הפרשיות האלה משלימות זו את זו. חטאנו של גלעד ושל גלגל הוא, שאמנם הרבו זבחים — ואני חסיד חפצתי ולא זבח — ואת החסד ואת הברית לא שמרנו. וכל זאת, אף על פי שאני חווון הרביהתי בנבאיים.

ואמנם, בדור גם מהקבלה זו, אשר הושע בעצמו מברור בה עוד פעם את דבריו, שאין חצבי והרגתים עניין חביבה או הריגה; כי במקום זה נאמר שם: ודברתי על הנכאים ואני חווון הרביהתי וביד הנכאים אדרמה.

והנה גם האקדית וgam הערבית מעדות על פועל שמי קדום חצבי במשמעות זו של הרביהתי. באקדית *haṣābu* פירושו — היה בשפה, *hiṣbu* הוא שפע ופרון, בציורים רבים כגון *hiṣib shadi u matitan* השפע ופרון של הר וארכות, הארץ נתן (*zmihah*) *hiṣibshā* את שפעה וככדו. בערבית חצב *خَصَبَ* פירושו — היה פורה, נתן (*zmihah*) בשפה, *خَصَبَ* שפע התבואה, *خَصَبَ* שופע ופורה, *خَصَبَ* נדיב וככדו. ופועל זה הוא כאן חצבי בנבאיים, נתתי בשפע רב ביד הנכאים, חווון הרביהתי בהם.

ועל-כן יש לבקש גם את פירוש הפועל הרגתים בכיוון זה. ואמנם, יש בדילקטים דרום-ערביים¹⁰ פועל הרג במשמעות דבר, אמר, שהוא מקביל לערבית הרג *هَرَجَ*, ספר בהרחה. ואולם הפועל חצבי מורה על תומנת פריה ורביה קרבות הצמח ממש, ובמשמעות זו של צמיחה בשפע נשמר לנו בברכת יעקב לאפרים ולמנשה הפועל דגה: וידגו ללב בקרב הארץ, כנראה בתמונה הדגן הצומח בשפה. ועל כן נראה שכונת הדברים לא היתה אלא זו: ואני חצבי בנבאיים, הדגתים באמרי ה', כלומר נתתי להם שפע, כ奢ע הניתן מאתי ל'צמ' השדה, ומשפטי

(גס) באור יצא, ואף באורים ובתומים הבעתי את משפטיו: כי חסד חפצתי ולא זבח ודעת אליהם מעלות; ובכל זאת — והמה בגדו بي.

וזאת אפוא צורת הפרשה:

מה אעשה לך אפרים מה אעשה לך יהודה
וחפכם כענן בקר וכטול משכים הלאן
(זאת ידעת). על בן חצבתני (ז"א ממש השרצתי) בנבאים
הקרנחים הרבה אמריו פי
ומשפטך באור (כמשפט האורים) יצא,
(ואף-על-פיין) ורומה באדם עברו ברית שם בנדוי בי
ובחמי איש, נדורים, חבר במנין החקך
ירצחו שכמה כי ומה עשו.

ג'עד, העיר והארץ קשורות הן לשבט ג'. אמן ל' ברורות הידיעות על גבולות השבט הזה בכל המקומות שבמקרה, והרי היה בהם شيئاוים בהמשך דברי הימים והמלחמות; אבל מרובים הכתובים המראים את ג' כחצקו העיקרי של גלעד: ויתן משה למטה נד לבני נד למשפחותם ויהיו להם הנכול יעור וכל ערי הנגלעד (יהי י"ג, כ"ד). ומעבר לירדן ירחו מזרחה נתנו (כעריו מלט) את בצר במדבר במישר ממטה ראנן ואת ראמות בנגד ממטה נד (שם כ', ח') ועוד.
והנה בדמיון רב לדברי הושע נאמר על ג' גד בברכת יעקב מעין מה שנאמר בהושע ר' על ג'עד:

נד גדור וגונדו והוא ינד עקב⁽¹⁾

גם דברי יעקב מספרים מתולדות ישראל ושבטיו: ויקרא יעקב אל בניו ויאמר האספו ואנייה לכם את אשר יקרא אתכם באחריות הרומים, ונומה שאין דבריו על ג' מכונים אלא לאוטו מאורע, למשיו של ג'ג'עד במלחמותו באפרים: ג', ג'וד יגוננו, ג'וד אפרים שנלחם בו, אבל הוא יג' עקב, יג' זה שעקב, שארב, כמו לו בגדריו — ג'וד אובייו — והשmediו.

כך משקפים דברי הגביה וברכת אבי האומה, יעקב המגיד עקב, המספר את הכא בעקב, את מלחמת האחים בדברי ימי השבטים ג'ג'עד ואפרים-שכם במעברות הירדן, באדם.